

ISTORIJA 20. VEKA

ČASOPIS INSTITUTA ZA SAVREMENU ISTORIJU

THE HISTORY OF THE 20TH CENTURY

THE JOURNAL OF THE INSTITUTE FOR CONTEMPORARY HISTORY

HISTOIRE DU 20. SIÈCLE

REVUE DE L'INSTITUT POUR L'HISTOIRE CONTEMPORAINE

ИСТОРИЯ 20. ВЕКА

ЖУРНАЛ ИНСТИТУТА СОВРЕМЕННОЙ ИСТОРИИ

Godina XXVIII

2010. Beograd

Broj 1

SADRŽAJ

RASPRAVE I ČLANCI

Mitja Ferenc ISTRAŽIVANJE PRIKRIVENIH GROBNICA U SLOVENIJI	9
Milan Koljanin SRPSKA PRAVOSLAVNA CRKVA I JEVREJSKO PITANJE	23
Nikola Žutić LIBERALNO JUGOSLAVENSTVO I RIMOKATOLIČKO HRVATSTVO	41
Vladan Jovanović VARDARSKA BANOVINA: DRUŠTVENO-POLITIČKA SKICA	57
Ivan M. Becić KREDITNA POLITIKA NARODNE BANKE KRALJEVINE JUGOSLAVIJE	73
Aleksej Timofejev CRVENA ARMIJA I JUGOSLOVENSKA VOJSKA U OTADŽBINI TOKOM JESENI 1944 – NESUĐENA SARADNJA	85
Kosta Nikolić THE YUGOSLAV ANTICOMMUNIST FORCES AT THE END OF THE SECOND WORLD WAR	103
Ivana Dobrivojević IZMEĐU IDEOLOGIJE I POP-KULTURE. ŽIVOT OMLADINE U FNRJ 1945–1955	119
Đoko Tripković ODNOSI IZMEĐU JUGOSLAVIJE I SOVJETSKOG SAVEZA 1965–1967	133
Bojan B. Dimitrijević JUGOSLOVENSKO RATNO VAZDUHOPLOVSTVO PRED RAT SA NATO 1999	151

ISTORIOGRAFIJA

Vladimir Petrović
PRILOG PROUČAVANJU KONSTITUISANJA SAVREMENE ISTORIJE 167

Miroslav Jovanović
SAVREMENA SRPSKA ISTORIOGRAFIJA: KARAKTERISTIKE
I TRENDOVI 183

IZVORI

Marko Pivac
RAD BRITANSKE TAJNE SLUŽBE U JUGOSLAVIJI
U PREDVEČERJE APRILSKOG RATA 1941 193

KRITIKE

Radoš Ljušić
ISTORIOGRAFIJA „ODBIRA”, SRBOFOBIJE I JUGOFILIJ
Holm Zundhauzen, *Istorija Srbije od 19. do 21. veka* 213

Bojan B. Dimitrijević
KRAJNJE PROBLEMATIČAN KONSTRUKT
Holm Zundhauzen, *Istorija Srbije od 19. do 21. veka* 249

PRIKAZI

Stevan K. Pavlović, HITLEROVI NOVI ANTIPOREDAK.
DRUGI SVETSKI RAT U JUGOSLAVIJI (I) 255

Snežana Veljković, HRONIKA SUDSKE MEDICINE U BEOGRADU...
(Dragomir Bondžić) 256

Nataša Milićević, JUGOSLOVENSKA VLAST I SRPSKO
GRAĐANSTVO 1944–1950 (Nebojša A. Popović) 260

Ljiljana Blagojević, NOVI BEOGRAD: OSPORENI MODERNIZAM
(Goran Antonić) 263

Dinko Šokčević, HRVATI U OČIMA MAĐARA, MAĐARI U OČIMA
HRVATA... (Saša Mišić) 266

Mackenzie William, THE SECRET HISTORY OF SOE: SPECIAL
OPERATIONS EXECUTIVE 1940–1945... (Aleksej Timofejev) 269

IN MEMORIAM

Dušan Živković 1924–2009 (Mirosljub Vasić) 272

SRPSKA PRAVOSLAVNA CRKVA I JEVREJSKO PITANJE*

APSTRAKT: U članku je prikazan odnos Srpske pravoslavne crkve i njenih istaknutih predstavnika prema Jevrejima od druge polovine tridesetih godina do marta 1941. U centru pažnje je odnos prema političkom antisemitizmu, progonima Jevreja, totalitarnim ideologijama i ratu. Prikazan je i odnos jevrejske zajednice prema nekim važnim versko-političkim pitanjima, kao i reagovanja na stavove predstavnika SPC.

Ključne reči: Srpska pravoslavna crkva, Jevreji, politički odnosi, antisemitizam

Delovanje Srpske pravoslavne crkve sredinom 1930-ih godina u značajnoj meri je bilo obeleženo nesporazumima, zatim i ozbiljnim sukobom sa vladom dr Milana Stojadinovića povodom zaključenja konkordata Jugoslavije sa Vatikanom. To je bio deo nastojanja vlade da reguliše odnose sa vladom B. Musolinija u sklopu opšte preorijentacije državne politike.

Prema projektu konkordata Rimokatolička crkva u Jugoslaviji dobila bi izvesna prava kakva nije dobijala ni u jednom konkordatu koji je zaključivala sa drugim zemljama. To se pre svega odnosilo na prvi član projekta konkordata kojim je Rimokatoličkoj crkvi priznato „puno pravo da slobodno i javno vrši svoju misiju u Kraljevini Jugoslaviji“.¹ Stručna javnost je ukazivala na činjenicu da prema rimokatoličkom crkvenom pravu „misija crkve“ označava njenu dužnost da pokrštava nehrisćane (Jevreje, muslimane, pagane). Time se Jugoslavija pretvarala u objekat rimokatoličke misije, čime su otvarana vrata prozelitizmu i narušavan verski mir u državi. Ukazivano je i na niz drugih odredbi konkordata nepovoljnih po jugoslovensku državu i njene interese.²

* Rad je deo projekta *(Ne)uspešna integracija – (ne)dovršena modernizacija: Međunarodni položaj i unutrašnji razvoj Srbije i Jugoslavije 1921–1991* (broj 147.039), koji finansira Ministarstvo za nauku i tehnološki razvoj Republike Srbije.

¹ *Konkordat između Svete Stoliце и Краљевине Југославије, Пројекат југословенског конкордата и вазећи конкордати*, прилог: Текст пројекта југословенског конкордата, б. м, 1937, 55. Видети и: Тодор Стојков, *Влада Милана Стојадиновића (1935–1937)*, Београд 1985, 209–211.

² *Конкordat између Свете Стoliце и Краљевине Југославије*, 8, 53–54.

Konkordat je bio povod za velike političke sukobe koji su kulminirali jula 1937. „krvavom litijom“ u Beogradu. Posle toga, na veliko nezadovoljstvo Vatikana i zagrebačkog Kaptola, vlada je povukla predlog konkordata iz procedure usvajanja. Jedan od centara opozicije bila je Srpska pravoslavna crkva, koja je veoma oštro istupila protiv konkordata s pravom ističući da je bi njime Rimokatolička crkva u Jugoslaviji dobila povlašćen položaj. S druge strane, događaji oko konkordata pokazali su da je došlo do pojačanog političkog delovanja SPC, koje će se ispoljiti i u drugim ključnim događajima.

Rukovodstvo krovne jevrejske organizacije u zemlji, Saveza jevrejskih veroispovednih opština Jugoslavije (SJVOJ), zauzelo je negativan stav prema konkordatu smatrajući da šteti interesima jevrejske zajednice. Kao i najveći deo javnosti, osim rimokatoličke, Savez je smatrao da se konkordatom olakšava i inače jako prozeliško delovanje Rimokatoličke crkve. O tome su svedočili i sve brojniji prelasci Jevreja na rimokatoličku veru, naročito u Hrvatskoj. Još tokom 1920-ih godina jevrejska javnost je pozdravljala vladine mere kojima je zabranjivan prozelitizam,³ bez sumnje rimokatolički.

Povodom objavljivanja projekta konkordata, Izvršni odbor SJVOJ na sednici od 1. februara 1937. ocenio je da je to „jako odstupanje od prava koja su današnjim zakonima zagarantovana pojedinim verskim zajednicama u Jugoslaviji“. Generalni sekretar Saveza Šime Špicer je u pismenom referatu naveo da bi odredbe konkordata u datom obliku „osetno oštetile interes naše jevrejske zajednice“. Izvršni odbor je zaključio da o ovom predmetu svoje mišljenje daju Rabin-ski sinod i Pravna sekcija saveza.⁴ Povlačenje konkordata iz procedure usvajanja učinilo je bespredmetnom dalju raspravu o ovom pitanju, pri čemu o stavu rukovodstva Saveza javnost nije obaveštavana.

U jeku konkordatske krize umro je patrijarh Varnava. U ime svih jugoslovenskih Jevreja, najviši predstavnici jevrejske zajednice su izrazili iskreno saučeeće pri čemu je isticano da je on „svojim stavom prema svima vjeroispovestima znao da pribavi poštovanje svih građana bez razlike“. Vrhovni rabin Isak Alkalaj je u svojoj izjavi uz ostalo naveo da je žalost jugoslovenskih Jevreja tim veća „jer su oni pored blagorodne i zaslužne pravoslavne crkve vazda uživali sve blagodeti svoga materijalnog i duhovnog života.“⁵ Osim ove izjave vrhovnog rabina Isaka Alkalaja, u organu Srpske pravoslavne patrijaršije *Glasniku* preneti su i izrazi saučeeća Jevrejske opštine u Beogradu, Jevrejske sefardske veroispovedne opštine, Saveza jevrejskih veroispovednih opština Jugoslavije.⁶

Tokom druge polovine tridesetih godina u javnosti su mogle da se uoče sve češća ispoljavanja antisemitizma. Širenje antisemitske propagande povezano

³ *Jugoslovenska vlada zabranjuje prozelitstvo*, Židov, br. 7, 18. februar 1927, 2.

⁴ Јеврејски историјски музеј, Београд (ЈИМ), рег. бд. 5857, Записник 11. седнице Извршног одбора Савеза јеврејских вероисповедних општина југославије, 1. фебруар 1937.

⁵ *Од врховног рабина г. др. Иска Алкалаја*, Гласник, бр. 15, 6(19) јул 1937, 496; *Smrt Patrijarha Srpskog Varnave*, Židov, br. 31, 30. јул 1937, 9.

⁶ *Гласник*, бр. 15, 6(19) јул 1937, 502, 512–513.

je sa postepenom spoljnopoličkom preorijentacijom zemlje i namerom državnog vrha da nađe *modus vivendi* sa totalitarnim revizionističkim zemljama, pre svega sa nacionalsocijalističkom Nemačkom. Širenje antisemitske propagande, odnosno njeno tolerisanje, nosilo je jasnu simboličnu poruku s obzirom na značaj koji je „jevrejsko pitanje“ imalo u politici Nemačke. Jevrejska zajednica je iskazivala zabrinutost i nastojala je da intervencijama kod vlasti obezbedi poštovanje zakona čime bi se sprečile takve pojave. Prema oceni Saveznog odbora Saveza cionista Jugoslavije početkom januara 1935, jedno od najvažnijih pitanja bila je „pojava sve jačeg, otvorenog i brutalnog antisemitizma u našoj sredini“. Na zasedanju Saveznog veća Saveza cionista Jugoslavije 12. i 13. maja iste godine u Novom Sadu, među drugim rezolucijama, usvojena je i rezolucija o antisemitizmu. I prema oceni Glavnog odbora SJVO nekoliko dana kasnije, u zemlji je zapažena nova pojava, jačanje antisemitske propagande.⁷ Posle stupanja na političku scenu vlade dr Milana Stojadinovića juna 1935. antisemitska propaganda je pojačana, a intervencije kod vlasti donosile su samo privremene rezultate. Pad Stojadinovićeve vlade februara 1939. doneo je prekid antisemitske kampanje, barem u listovima koji su bili pod direktnom vladinom kontrolom. U izmenjenim političkim prilikama u vreme razbuktavanja Drugog svetuskog rata i velikih pobeda Nemačke na zapadu Evrope obnovljena je antisemitska kampanja, koja je u jesen iste godine dostigla vrhunac u vreme donošenja dve antijevrejske uredbе.⁸

Da bi se stekla pouzdanija slika o odnosu SPC prema „jevrejskom pitanju“ koje je formulisao moderni antisemitizam, kao i prema aktuelnim ideološkim doktrinama i političkoj praksi zasnovanoj na njima, potrebno je ispitati stavove i delovanje njenih visokih predstavnika, posebno najuticajnijih. Jedan od njih je sigurno bio episkop ohridski, zatim žički Nikolaj (Velimirović). Stekavši najviše obrazovanje, on se već u mladim godinama afirmisao kao filozofsko-religiozni pisac, vanredan govornik i nacionalni radnik. Tokom Prvog svetskog rata po nalogu vlade u zapadnim zemljama je delovao na afirmisanju srpskih i jugoslovenskih ratnih ciljeva.⁹ Misao vodilja vladike Nikolaja bila je hrišćanska obnova srpskog naroda, kao i opštehrišćanska obnova. Jedan od puteva za nju bio je ekumenski pokret koji je podržala SPC i u kome se angažovao i sam vladika Nikolaj. Održavao je bliske veze sa visokim predstavnicima Anglikanske crkve, sa

⁷ *Židov*, br. 2, 11. januar 1935, 5–8; br. 20, 17. maj 1935, 1–7; br. 21, 24. maj 1935, 8.

⁸ Милан Кољанин, *Јевреји и антисемитизам у Краљевини Југославији 1918–1941*, Београд 2008, 242–249, 254, 395–454.

⁹ Милорад Екмечић, *Ратни циљеви Србије 1914*, Београд 1973, 114–118, 194, 308, 315. Prema sećanjima Ivana Meštrovića, otac Nikolaj je bio bliži koncepcijama Jugoslovenskog odbora nego ostali Srbi. „I dok oni govore samo o Srbiji i srpstvu, te o nekakvoj Velikoj Srbiji, dotle kaluder govori o Srbiji i o srpskom narodu i /o/ Jugoslavenima i o budućoj Jugoslaviji“; Ivan Meštrović, *Uspomene na političke ljude i događaje*, Zagreb 1969, 58. O humanitarnom angažovanju oca Nikolaja u SAD 1915. videti i: Јелена Лозанић-Фротингхам, *Добротворна мисија за Србију у I светском рату. Писма из Америке и Канаде 1915–1920. године*, приредила Анка Гојевац-Субботић, Београд 1970, 24, 48, 156.

kojom je uspostavio dodire već tokom Prvog svetskog rata. Naročito blizak je bio odnos vladike sa čičesterskim biskupom Džordžom Belom.¹⁰

Prvi svetski rat kao i boljševička revolucija ostavili su dubokog traga na shvatanja i delovanje vladike Nikolaja. On je 1919. izabran za vladiku žičkog, a naredne godine za vladiku ohridskog. Tokom delovanja u Ohridu vladika je doživeo dubok duhovni preobražaj na šta su uticali monasi iz Svete Gore i Bogomoljački pokret.¹¹ Od tada počinje njegova oštra kritika savremene Evrope za koju je tvrdio da se zasniva na odricanju od Boga i klanjanju idolima: materiji, egu, naciji, imperiji i kulturi.¹² Ustvrdio je da je zbog tih grehova Evropa kažnjena Svetskim ratom i da će bezbožništvo i otpadništvo od Boga biti uzrok i budućeg rata. Iznoseći ove stavove u svom predavanju 1927, koje je štampano u knjizi pod naslovom *Rat i Biblija*, vladika Nikolaj je proročki predviđao da će „civilizovani svet staviti u službu predstojećem ratu sav svoj mozak, svu svoju energiju i sav svoj imetak“. Užasi razaranja će „prevazići sve užase ratne iz prošlih vremena“, a taj rat će se „odlikovati odsustvom ideja i odsustvom milosti i junaštva“.¹³

Vladika Nikolaj je bio blizak Bogomoljačkom pokretu, da bi kasnije postao i njegov vođa.¹⁴ Zajedno sa jeromonahom Dionisijem Milivojevićem rukovodio je bogomoljačkim glasilom *Pravoslavna hrišćanska zajednica*. Od 1926. godine tu je objavljivao niz antisemitskih članaka, koji su se zasnivali i na nekim od najozloglašnijih antisemitskih spisa. Marta 1926. u članku pod nazivom *Krvave osnove ili Protokoli sionskih mudraca* prenet je uvod izdanju ovog pamfleta iz franjevačkog časopisa *Nova Revija*¹⁵ iz Makarske, koji ga je u izvodima obja-

¹⁰ Мјуријел Хепел, *Џорџ Бел и Николај Велимировић. Прича о једном пријатељству*, Цетиње 2003. Види и: Никола Жутић, „Српска и Англиканска црква у првој половини 20. вијека“, *Историја 20. века*, бр. 2, 2003, 99–113.

¹¹ Радован Биговић, *Од Свечовека до Богочовека. Хришћанска философија владике Николаја Велимировића*, Београд 1998, 39–40, passim.

¹² Владика Николај, *Рат и Библија*, Зрењанин 2002, 91–93 (прво издање: 1931). Књига је 1940. објављена на руском језику; Јован Качаки, *Руске избеглице у Краљевини СХС/ Југославији. Библиографски радова 1920–1944. Покушај реконструкције*, Београд 2003, друго издање, 173.

¹³ Владика Николај, *Рат и Библија*, 24.

¹⁴ Драган Суботић, *Епископ Николај и Православни богомољачки покрет. Православна народна хришћанска заједница у Краљевини Југославији 1920–1941*, Београд 1996, 21–95; Вељко Ђурић, *Голгота Српске православне цркве 1941–1945*, Београд 1997, 47–49. Видети и: Ђоко Слијепчевић, *Историја Српске православне цркве, књига друга, Од почетка XIX века до краја Другог светског рата*, Београд 1991, 575.

¹⁵ *Крваве основе или Протоколи сионских мудраца*, Православна хришћанска заједница, бр. 2–3, фебруар – март 1926, 6–9. Прештампамо из „Нове Ревјеје“ број 1, са нашим додацима. – Прва сазнања о *Протоколима*, додуше на руском језику, могла су да се добију из књиге руског антисемите Григорија Бостунића: *Правда о Сионских Протоколах. С приложением новаго Протокола и 4-ох рисунков в текстѣ*, Сремска Митровица 1921. – Прво целовито хрватско и југословенско издање *Протокола* појавило се 1929. у изданју Књиžнице *Нове Ревјеје* (Ј. Butmi, М. Томић, *Крваве основе или протоколи сионских мудраца*, Split–Šibenik 1929). Прво целовито српско издање шtamпано је 1934. у Београду (*Ко поткопава човечанство. Протоколи скупота Сионских мудраца, Паклени план освојења света који изводе јудео-масони, Patrioticus*, Београд 1934).

vljivao od maja 1925. Istog meseca delove ovog pamfleta iz franjevačkog časopisa preuzeo je beogradski list *Politički glasnik*. U *Pravoslavnoj hrišćanskoj zajednici* objavljivani su zatim i drugi antisemitski spisi, među njima delovi pamfleta Vase Pelagića *Vjerozakonsko učenje Talmuda ili ogledalo čivutskog poštenja* (Novi Sad 1879). Anatomisani Pelagić je bio poznat kao jedan od najvećih protivnika crkvene jerarhije i hrišćanske dogme tako da su urednici morali imati jak razlog za objavljivanje. Možda se razlog krio u tome što su iskrivljeni i krivo tumačeni citati iz Talmuda bili među glavnim argumentima antisemitske propagande još od sedamdesetih godina 19. veka. U *Hrišćanskoj zajednici* objavljeno je još nekoliko članaka sa osloncem na pojedine delove *Protokola*, a njihov autor se pozivao i na jednog od najuticajnijih antisemita, automobilskog magnata Henrija Forda.¹⁶ Narednih godina objavljen je niz oštih antisemitskih članaka, među kojima su najekstremniji bili iz pera ruskog emigranta O. Mikloševskog.¹⁷

Dva meseca posle objavljivanja u *Pravoslavnoj hrišćanskoj zajednici*, izvodi iz *Protokola* su preštampani u poluzvaničnom glasilu eparhije žičke *Pregled crkve Eparhije žičke*.¹⁸ U ovom mesečniku koji je izlazio od 1919. do 1938. objavljivani su i neki drugi antisemitski tekstovi, među njima i ruskog sveštenika Mihaila S. Peleha. Ipak, takvi napisi su dvadesetih godina bili retki, a glavna tema lista bili su osuda komunizma i stradanja pravoslavnog naroda u Sovjetskom Savezu. Pri tome Jevreji nisu optuživani kao krivci.¹⁹

Stradanje ruskog naroda i sveštenstva u revoluciji, ali i stavovi modernog antisemitizma, uticali su na poglede srpskog sveštenstva i vernika, kao i na stavove vladike Nikolaja prema Jevrejima. U tome su značajnu ulogu imali antisemitski pamfleti, kao što su bili *Protokoli*. Za vladiku Nikolaja biblijska tradicija je bila osnova za tumačenje istorije i u tom dogmatskom okviru treba posmatrati njegov odnos prema jevrejskom narodu. Ipak, kod njega se može zapaziti evolucija od dogmatske kritike jevrejske vere, antijudaizma ka modernom antisemitizmu koja je uklopljena u kritiku liberalizma, materijalizma i savremene Evrope.²⁰

¹⁶ „Вјерозаконско учење Талмуда или Огледало Чивутског поштења“, исто, бр. 4, април 1926, 8–11; Јеромонах Дионисије Миливојевић, „Прогрес’ и ’мода’ (Крваве основе – протоколи Сионских мудраца), исто, бр. 10, октобар 1926, 9–15; Јеромонах Дионисије, „Непријатељи Хришћанства по Хенри-у Форду“, исто, бр. 1–2, јануар 1927, 4–9.

¹⁷ О. Миклошевски, *Идеологија савременог Јеврејства*, Православна Хришћанска Заједница, бр. 1, Крагујевац, јануар 1928, 7–11; исти, *Порекло и циљеви Социјализма*, исто, бр. 3–4, март – април 1928, 4–8.

¹⁸ *Јеврејство*, Преглед цркве Епархије жичке, бр. 5, Чачак 1926, 114–121. – У истом тексту пренети су ставови антисемите Henrija Forda.

¹⁹ Милош Тимотијевић, „Дунули су вихорни ветрови“: Ставови епископа Николаја Велимировића о Јеврејима, либерализму, комунизму и нацизму у штампи Жичке епархије пред Други светски рат, *Наша прошлост*, бр. 8, Краљево 2007, 98–102.

²⁰ За расправу о антијудаизму и антисемитизму владике Николаја видети и: Jovan Byford, *Potiskivanje i poricanje antisemitizma. Sećanje na vladiku Nikolaja Velimirovića u savremenoj srpskoj pravoslavnoj kulturi*, Beograd 2005, 148–179.

Već od 1926. vladika Nikolaj je pridavao veliki uticaj tajnom delovanju Jevreja. Isticao je da na pravoslavlje javni pritisak vrše muslimani u Turskoj i bezbožnici u Rusiji, „a tajan svuda i na sve strane od tajno organizovanog jevrejstva i maonstva, i od svetovnog spoljašnjeg duha (...)“.²¹

Jedino javno sučeljavanje vladike Nikolaja sa nekim predstavnikom jevrejske zajednice bilo je početkom 1928. povodom objavljivanja njegovog predavanja *Priča o vuku i jagnjetu* u božićnom broju lista *Vreme*.²² To je bio odlomak iz njegovih predavanja koje je prethodne jeseni održao u Sjedinjenim Državama u Prinstonu i na King's Kollege u Londonu. U ovom napisu, zasnovanom na priči iz ohridskog kraja o vuku i jagnjetu, Isus Hristos je oličen u jagnjetu božjem, a njegovi progonitelji i ubice su predstavljeni kao vukovi. Pri tome je Irod personifikovao egoizam, Kajafa i Jevreji šovinizam, a Pilat imperijalizam. Iako je naglasio da je jagnje jače od vuka, vladika je predavanje završio upozorenjem kojim je jasno istakao da je konačna odluka, ipak, u rukama čoveka: „Čovečanstvo ima da izabere ili duh vukova, koji su gonili Jagnje Božje, ili duh toga samoga Jagnjeta. Izabere li čovečanstvo vučji duh Iroda, Kajafe i Pilata, izabralo je večiti rat; izabere li pak duh Jagnjeta Božjeg, izabralo je večiti mir.“

Pokazalo se da ova priča, pogotovo njena glavna poruka, može da se tumači kao napad na Jevreje. Posle nedelju dana u istom listu objavljeno je pismo (na dva stupca sa fotografijom) vrhovnog rabina dr Isaka Alkalaja sa kritikom stavova vladike Nikolaja.²³ Prvi, veći deo pisma bavio se kritikom dogmatske strane vladikinog predavanja. Vrhovni rabin je istakao da mu nije namera da vodi dispute „sa učenim Episkopom, koga, uostalom, toliko poštujem“. Istakao je ipak da je jagnje božje simbol proroka za jevrejski narod koji je preuzelo hrišćanstvo. Pozivajući se na novija teološka dela, vrhovni rabin je naveo da su Kajafa i verske starešine u Jerusalimu bili po svemu dostojni sledbenici proroka, tako da se nikako ne mogu nazivati vucima ni stavljati u isti red sa Irodom i Pilatom. Stoga je po ovim pitanjima vladika „prilično nazadan“. Na obraćanje javnosti vrhovnog rabina je podstakla intencija episkopovog članka „koja bi mogla imati nemalih posledica po veroispovest koju ja zastupam“. Alternativa koju je episkop postavio – ili izabrati duh Jagnjeta božjeg, koji je mir, ili duh Iroda, Kajafe i Pilata koji je rat – navela je vrhovnog rabina na sledeći zaključak: „Svi, dakle, koji ne izaberu duh Jagnjeta, t.j. ne ispovedaju Hrišćanstvo, među koje dolaze i Kajafe – Jevreji, svi se ti imaju smatrati kao rušioci mira, kao vuci, kao ljudi koji propovedaju rat“. To je uporedio sa srednjovekovnim klevetama protiv Jevreja i sličnim insinacijama u današnjim državama „gde se Jevreji ne tretiraju kao božji stvorovi

²¹ Episkop Nikolaј, *Da držimo Veru Otaца*, Pravoslavna Хришћанска Заједница, бр. 5, мај 1926, 1–2.

²² Николај Епископ Охридски, *Прича о вуку и јагњету*, Време, бр. 2137, Београд, 7, 8, 9. јануар 1928, 17. Истог месеца текст је објављен у листу *Братство* (бр. 1, Сарајево, јануар 1928), а затим и у листу *Преглед цркве Епархије жичке*.

²³ Др. И.Алкалај, врх. рабин, *Прича о вуку и јагњету' (Писмо Врховног Рабина)*, Време, бр. 2178, 15. јануар 1928, 3.

i lojalni građani“. Na kraju je istakao da verski pastiri moraju da šire ljubav, a ne mržnju. „I kada tako čine svi predstavnici širokogruđe Srpske Pravoslavne Crkve, sa Nj. S. Patrijarhom na čelu, – s pravom se to isto očekuje i od jednoga od najprosvetljenijih njenih predstavnika, od Nj. P. Episkopa Ohridskog Gospodina Nikolaja“.

U opširnom odgovoru vrhovnom rabinu krajem januara 1928, vladika Nikolaj je istakao da je to predavanje održao pred velikim brojem ljudi u SAD i Velikoj Britaniji, ali da „niko od Jevreja nije dao tako kriv i žučni komentar na moje reči“. Odlučno je odbio veličanje Kajafe „i njegove krvave klike“. Branio je pravo na kritiku i odbacio, kako je istakao, pogrešno shvatanje verske tolerancije vrhovnog rabina koji ne dozvoljava kritičke reči protiv Kajafe. „Da su svi Jevreji Kajafe, to ja nisam ni rekao ni napisao. Ko je od Srba ikada to rekao ili napisao? Ta reč, podmetnuta meni, u stvari prvi put se čula u ovoj zemlji iz usta samog Vrhovnog Rabina“. Odbio je i njegovo tumačenje po kojem se „svi Jevreji ’imaju smatrati rušiocima mira, kao vuci, kao ljudi koji propovedaju rat. (...) Ko je mogao slutiti, da će ma ko od Jevreja u svetu identifikovati Jevrejstvo sa Kajafom i njegovim istomišljenicima?“²⁴ Na ovom odgovoru polemika je i završena.

Vladika Nikolaj je 1934. ponovo dobio mesto vladike žičkog. Ova eparhija je između dva rata imala razgranatu propagandnu delatnost koju je upravo on pokrenuo.²⁵ Njegovi javni istupi bili su i dalje upereni protiv savremenog bezbožništva i pogubnih ideologija, koje stoje iza njih. Kao episkop na stolici prvog srpskog arhiepiskopa, isticao je vrednosti svetosavlja, posebno činjenicu da je to nacionalna crkva koja tvori osnovu nacionalizmu Srba. U predavanju *Nacionalizam Svetoga Save*, održanom 1935. na Kolarčevom narodnom univerzitetu na proslavi „Nedelje pravoslavlja“ a zatim štampanom kao posebno izdanje, vladika se pohvalno izrazio o vodi nemačkog naroda. Ne pominjući Hitlerovo ime, izrazio je poštovanje prema njemu jer je u 20. veku došao na ideju Svetoga Save da spoji nacionalizam i veru i stvori nacionalnu crkvu. Time je preduzeo „u svom narodu onaj najvažniji posao, koji priliči jedino svetitelju, geniju i heroju“. Iako ovo poređenje može da izgleda preterano, treba ga shvatiti kao pohvalu svima onima koji su vodili i vode borbu za stvaranje nacionalne hrišćanske crkve jer je ona „osnov pravog, jevanđeljskog i organskog nacionalizma“. Osim afirmacije dela Svetog Save, u predavanju su upućene oštre kritike imperijalizmu, šovinizmu i isključivosti prema drugim narodima. Vladika Nikolaj je svetosavski, organski nacionalizam suprotstavio evropskom nacionalizmu, koji „stalno u trzajima naginje čas imperijalizmu, čas internacionalizmu. A jak temelj pravom nacionalizmu jeste nacionalna crkva. Mi imamo i taj jaki temelj, i celu građevinu jaku.“ Spis se završava tvrdjenjem da Sveti Sava može da bude učitelj ne samo srpskom narodu nego i današnjoj Evropi „u zdravom nacionalizmu, jevanđeljskom i organskom. U tome je Sveti Sava potpuno savremen, i još više nego savremen –

²⁴ *Odgovor Episkopa Nikolaja Vrhovnom Rabinu*, Vreme, br. 2194, 30. januar 1928, 4.

²⁵ M. Тимотијевић, *Дунули су вихорни ветрови...*, 97.

on je čovek budućnosti. I u tome je on bio i ostao do ovoga dana Evropejac, i to jedinstven među Evropejcima.²⁶

Tri godine kasnije, u vreme pojačane dehristijanizacije Nemačke i uzdizanja novih kultova, vladika je kritikovao versku politiku nemačkih vođa. To je bilo u formi polemike sa optužbom rimokatoličke propagande da pravoslavni žele ne samo nacionalnu crkvu, nego i nacionalnu veru. Jedan rimokatolički list u Jugoslaviji naveo je, pri tome, da to hoće i Hitler. Vladika je na to odgovorio da on ne zna šta želi Hitler, ali ako on želi nemačku nacionalnu crkvu, u tome ne greši. „Ako li pak hoće nemačku nacionalnu veru – kako se jedan od njegovih ministara g. Rozenberg izražava – onda on nesumnjivo greši. Jer nemačka nacionalna vera ne bi mogla drugo značiti nego jednu naročitu veru različitu od svih drugih vera u svetu, dakle različite i od same Hristove vere. To bi bila zabluda i odstupanje od božanske istine. (...) Nacionalna je crkva, t. j. sprovodnica jedne iste životvorne vere u raznim narodima. U veri dakle nema nikakve razlike među pravoslavnim narodima. (...) Prema tome, treba praviti razliku između nacionalne crkve i nacionalne vere. Tu razliku neće da prave vatikanski internacionalisti zato što im to ne ide u račun.“²⁷

Vladikina kritika totalitarnih ideologija i njihovih nosilaca bila je sve izraženija u drugoj polovini 30-ih godina. Uporedo sa komunizmom kritikovao je fašizam, kao i politiku koja se zasnivala na tim ideologijama. Prilikom osvećenja ikonostasa u crkvi u selu Grivcu početkom juna 1936. episkop Nikolaj je poručio sledeće: „Vaš put u životu neka bude put sredine. Ne idite ni levo ni desno (...) Ne budite ni krajnji levičari ni krajnji desničari. Krajnja levica je komunizam, a krajnja desnica fašizam. Vaše političko ubeđenje neka bude pravoslavna *vera*, a vaša zajednička kuća neka bude Jugoslavija“.²⁸

Oštrica kritike vladike Nikolaja sve više se usmeravala i na Jevreje, koji će, u skladu sa modernim antisemitizmom, u njegovoj kritici postepeno dobiti mesto glavnog neprijatelja hrišćanskog sveta. Prvi vladikin istup protiv destruktivnog rada Jevreja bio je u govoru na Skupštini sveštenstva eparhije žičke 16. jula 1936. u Žiči, kojoj je prisustvovao predsednik vlade Milan Stojadinović. To je bilo vreme sve većih sukoba oko konkordata Jugoslavije i Vatikana, koji će kulminirati naredne godine. Nabrajajući tri velika zla koja ugrožavaju spoljni i unutrašnji razvoj zemlje, vladika je kao prvo pomenuo klerikalizam, najveće evropsko zlo. „Drugo zlo jeste prokleti jevrejski judaizam, jer Jevreji lukavo i mudro kao zmija rade na uništenju vere – vere u pravoga Boga“. Treće zlo je paganstvo,

²⁶ Епископ Николај, *Национализам Светога Саве*, Београд 1935. – Vladika je iste godine dobio odlikovanje, nemački krst za građanske zasluge, kojim ga je Hitler odlikovao za obnavljanje nemačkog vojničkog groblja u Bitolju. Predavanje *Nacionalizam Svetoga Save* je objavljeno u *Мисионару* tek januara 1938. (2–10).

²⁷ *Национална црква, али не национална вера*, Мисионар, бр. 11, новембар 193, 289–290.

²⁸ *Политика*, 4. јун 1936; Радмила Радић, *Живот у временима: Гаврило Дожић 1881–1950*, Београд 2006, 155.

koje je vekovima radilo na uništenju sv. crkve, za šta je kao primer naveo boljševičku Rusiju.²⁹

Posle organizacionih promena, januara 1937. glasilo bogomoljačkog pokreta *Pravoslavna hrišćanska zajednica, organ Narodne hrišćanske zajednice* preimenovano je u *Misionar, organ Saveza pravoslavnih bratstava Narodne hrišćanske zajednice*. Prema tvrđenju uredništva krajem 1937, *Misionar* je postao naš najrašireniji i najčitaniji verski list.³⁰ U listu je nastavljeno objavljivanje antisemitskih članaka i optuživanje Jevreja za najgore društvene pošasti. Jedna od novijih optužbi Jevreja bila je da su oni izmislili sekte, pre svega adventiste i nazarene, za koje se tvrdilo da su preplavili mnoga mesta u državi naročito u Vojvodini. Preko ovih sekti Jevreji ruše crkvu i državu ostvarujući plan boljševika čime se približavaju „svojoj vladavini satanskoj i antihristovoj“.³¹ List, ipak, nije bio dosledno antisemitski i za boljševičku revoluciju nisu uvek okrivljivani Jevreji. Uporedo sa boljševizmom kritikovan je i fašizam. Kritikovane su i desne i leve totalitarne ideologije i režimi, kojima su nasuprot stavljane demokratske zemlje kao, ipak, bolje. U članku preuzetom iz *Amerikanskog Srbobrana* dat je sledeći zaključak: „To što je u Nemačkoj isto je i u Italiji, isto je i u Sovjetskoj Rusiji. Demokratske zemlje, kakve su da su, ipak je bolje.“³²

Od sredine tridesetih godina u pojedinim novopokrenutim srpskim verskim listovima povremeno su objavljivani članci u kojima je antisemitizam bio osnova za tumačenje savremenih društvenih i političkih pojava. Jedan od takvih je bio beogradski mesečnik *Hrišćanska misao* koji je izlazio od 1935. do 1941. pod uredništvom Đoke M. Slijepčevića, inače bliskog pokretu Zbor Dimitrija Ljotića. To se posebno osetilo u praćenju aktuelnih političkih događaja, među njima i na Univerzitetu u Beogradu.³³ Iako su urednici i saradnici lista nastojali da svoju kritiku „judeomarksizma“ dignu na viši, „teoretski“ nivo, u nekim člancima mogao se zapaziti primitivan antisemitski naboj pri čemu su glavni argumenti bile fizičke odlike osoba o kojima je bila reč: „iskolačene oči, grgurave ke-

²⁹ *Затисник XVII редовне скупштине свештенства епархије жичке одржане на дан 16/3. јула у манастиру Жичи*, Преглед цркве Епархије жичке, бр. 11, Краљево, новембар 1936, 23; М. Тимотијевић, *Дунули су вихорни ветрови*, 102–104.

³⁰ Јеромонах Јован (Рапајић, уредник листа), *Одговор на једну тужбу, Мисонар*, децембар 1937, 342.

³¹ Милисав Димитријевић, *Мисонарски штит вере или изобличење лажног учења секташа, Мисонар*, Крагујевац, јануар 1937, 14–17. Уз похвалу писцу чланка, део текста је пренет у *Гласнику* („Против секташтва“, *Гласник*, бр. 5–6, 30. март (12. април) 1937, 248. – Видети и: Др. Василије Костић, *Под окриљем Православља*, *Мисонар*, април 1937, 106–109; Јеромонах Јован (Рапајић, уредник листа), *Одговор на једну тужбу, Мисонар*, децембар 1937, 336–343.

³² *Двадесет година болшевичког терора*, *Мисонар*, новембар 1937, 299–303. – Видети и: Професор И. И. Ољин, *Чему нас учи Руска револуција?*, *Мисонар*, бр. 5, мај 1939, 13–15.

³³ Ј. Милосављевић, *Провокације студената-марксиста*, Хришћанска мисао, бр. 10, Београд, децембар 1935, 3–4.

stenjaste i riđe kose, dugi krivi nosevi“.³⁴ Na istoj, rasističkoj osnovi, doduše sa bogatijom argumentacijom, objašnjavana je Marksova ideologija. „Karlo Marks je rabinov sin, on je rođenjem determiniran svojom narodnom stihijom.(...) Marksizam nije ništa drugo nego jedan put da se narodi uvedu u svet bogootpadništva, nasilja i krvoprolića, u kojima bi potonulo izbranje i bogosinstvo nesrećnog čovečanstva koje treba da služi Jevrejima kao lestvica u njihovom povratku Bogu“.³⁵

Vladika Nikolaj je u drugoj polovini 30-ih godina postao blizak sa Dimitrijem Ljotićem, tako da je antisemitizam vođe Zbora verovatno imao izvestan uticaj na njegove poglede. Među njima su, međutim, postojale značajne razlike kako u ideološkim pogledima i oceni savremenih događaja, tako i u političkom angažmanu. Vladika Nikolaj je, kao i ranije, antisemitske stavove iskazivao uglavnom u okviru kritike boljševizma, marksističke ideologije i njenog tvorca Karla Marksa.³⁶ Za razliku od njega, Ljotić je dosledno prihvatio koncepcije modernog antisemitizma i njegove političke implikacije. Kritika vladike Nikolaja obarala se i na levi i na desni totalitarizam, kao i na samog Hitlera, dok je Ljotić u nemačkog vođu polagao nade da će srušiti komunizam i obnoviti pravoslavnu Rusiju – pri čemu nije sumnjao u dobronamernost te politike prema ruskom narodu.

U najpotpunijem obliku antisemitski stavovi vladike Nikolaja izloženi su u (nepotpisanom) članku „Protiv bezbožnog komunizma“ objavljenom u *Žičkom blagovesniku* marta 1940. U okviru oštre kritike komunizma, Karl Marks je predstavljen kao novi jevrejski Mojsije. „Pomoću Marksa uneli su zabunu i rastrojstvo u sav hrišćanski svet. Pomoću njega razrušili su glavnu tvrđavu Hristovu na zemlji – svetu Rusiju.(...) Kad se Marks javio, prvo kao Jevrejin, a drugo kao bezbožnik, onda su Jevreji celog sveta njega prihvatili kao svoga mesiju koji će dovesti njih do vlasti nad svetom. Ali su se grdno prevarili. (...) Ništa Marks nije mogao predvideti ni proreći o budućnosti, jer je bio slep duhom zato što je bio bez Boga. A Hristos je predvideo Marksa. Za kim dakle da pođemo: za onim koji vidi ili za onim koji ne vidi? Za vidovitim ili za slepim?“³⁷ Vladika Nikolaj, ipak, nije bio isključiv u optužbama Jevreja. U članku objavljenom tri meseca kasnije istakao je da bi bilo „smešno optuživati Jevreje kao glavne krivce i prouzrokovao-će modernog otpada od Boga i zapadnog neopaganizma“.³⁸

³⁴ Милутин П. Деврња, *Актуаліје. Књижевно-уметничко вече у Земуну*“, Хришћанска мисао, бр. 2, фебруар 1936, 17–19.

³⁵ Александар Германовић, *Религиозно-расне претпоставке Марксовог животног дела*, Хришћанска мисао, бр. 7–8, јули – август 1936, 11–112.

³⁶ Епископ Николај, *Три авети европске цивилизације*, Жички благовесник, бр. 1, Краљево, јануар 1940, 19–25; исти, *Посланица хришћанској омладинској конференцији у Амстердаму, Краљево, Југославија, 1939*, Хришћанска мисао, август – септембар 1939, 99–101.

³⁷ (Епископ Николај), *Против безбожног комунизма*, Жички благовесник, бр. 3, Краљево, март 1940, 5–6.

³⁸ Епископ Николај, *Опозиција Богу*, Жички благовесник, бр. 6, Краљево, јун 1940, 1–6.

Oštrica društvene kritike vladike Nikolaja pre svega je bila usmerena protiv savremenog bezbožništva (ateizma) i totalitarnih ideologija. Krajem 30-ih godina njegova kritika se sve više usmeravala na nacizam i agresivne namere sila Osovine. U aprilskom broju *Žičkog bogovesnika* 1939, vladika je osudio želju Zapada za velikim carstvom. Istakao je da su prva dva carstva, pod vođstvom Napoleona, a zatim Pruske i Austrije propala. „Sada se osniva Treći Rajh pod vođstvom Nemačke, Italije i Japana. I on će izazvati svetski rat. Ali kakva će biti sudbina ovoga Trećeg Rajha, pokazuje sudbina prva dva.“³⁹

Pojedini istupi vladike Nikolaja od kraja 30-ih godina inspirisani su saosećanjem za jevrejski narod koji se posle otpočinjanja Drugog svetskog rata našao u izuzetno teškom položaju. Takvi istupi u javnosti bili su retki, a nisu se mogli čuti ni od predstavnika drugih verskih zajednica. Poslednjih meseci 1939. najviši predstavnici SPC, patrijarh Gavriilo i vladika žički Nikolaj, svojim javnim istupima i rečima iskazali su značajnu podršku jevrejskoj zajednici kojoj je u tragičnim okolnostima za velike delove jevrejskog naroda u Evropi svaki glas solidarnosti mnogo značio.

Vladika Nikolaj se dosledno zalagao za mir i osuđivao je rat. Odmah posle početka rata septembra 1939. on je u svojoj eparhiji zaveo redovno uznošenje naročite molitve Bogu za mir među narodima koja je čitana svakog praznika na kraju službe po svim eparhijskim crkvama. U Poslanici za Božićni post pravoslavnom narodu eparhije žičke novembra 1939, vladika je pozvao narod da po jedan dan posti za srpski pravoslavni narod „i za sve narode koji žive u Jugoslaviji“, a zatim i za druge narode, među njima i Jevreje.⁴⁰ Takav poziv je imao poseban značaj ne samo zbog značaja posta za pravoslavni narod, nego i zbog vremena u kojem su te reči izgovorene. Tako je shvaćen i u jevrejskoj javnosti. Zagrebački *Židov*, centralno jevrejsko glasilo u Jugoslaviji, doneo je 22. decembra 1939. vest da je u svojoj predbožićnoj poslanici vladika žički Nikolaj, „jedan od najistaknutijih predstavnika i valjda najveći govornik i propovjednik pravoslavne crkve u nas“ poručio pastvi da jedan dan poste i za Jevreje. „Ko zna duboku religioznost ove velike figure srpsko-pravoslavne crkve i njegovu nekompromisnu iskrenost, taj će umjeti da cijeni, da ovo spominjanje Židova, pored drugih narodnosti, nije tek lijepa gest, nego istinsko saosjećanje jedne plemenite čovječanske duše sa tragičnim udesom židovstva“.⁴¹

Uoči donošenja dve antijevrejske uredbe jugoslovenske vlade, početkom oktobra 1940. ministar Mihailo Konstantinović je posetio vladiku Nikolaja u njegovom sedištu. To je bila prilika da vladika ponovo oštro istupi protiv Hitlera, „bečkog molera“ i vladavine sile koju on sprovodi. Odlučno je bio protiv „imperatora“ Hitlera, pri čemu treba imati na umu da je vladika smatrao da je „imperi-

³⁹ Епископ Николај, *Ум за морем – смрт за вратом*, Жички благовесник, бр. 4, Краљево, април 1939, унутрашња страна корица.

⁴⁰ Епископ Жички Николај, *Посланица за Божићни пост православном народу Епархије жичке*, Мисионар, бр. 10–11, октобар – новембар 1939, 1–4.

⁴¹ *Post za Židove, Židov*, бр. 52, 22. decembar 1939, 6.

ja“ jedan od savremenih idola kojima se klanja bezbožnički Zapad. I tom prilikom odlučno je odbacio materijalnu kulturu kojoj nedostaje duhovna. Pri kraju razgovora vladika Nikolaj je ponovo oštro istupio protiv hitlerizma.⁴² Ovakvo istupanje vladike Nikolaja pred ministrom u vladi Dragiše Cvetkovića treba shvatiti i kao kritiku njenog sve većeg popuštanju pred pritiscima Berlina, što je bilo svojevrsno upozorenje i indikator raspoloženja u Srpskoj pravoslavnoj crkvi. Istupi drugih crkvenih velikodostojnika, iznad svega patrijarha Gavrila, nisu u tom pogledu ostavljali nikakve sumnje.

Opštepoznata bliskost vladike Nikolaja sa Anglikanskom crkvom uspostavljena je u vreme Prvog svetskog rata kada je engleska nacionalna crkva nesebično pomagala srpskom narodu i njegovoj crkvi.⁴³ Ta pomoć se oslanjala na tradicionalnu bliskost Anglikanske crkve, odnosno jednog njenog krila sa Pravoslavnom crkvom, koja je došla do izražaja još tokom Velike istočne krize 1876.⁴⁴ Veze Srpske pravoslavne crkve sa Anglikanskom crkvom nastavljene su i ojačane u međuratnom periodu, a intenzivirane su uoči i posle otpočinjanja Drugog svetskog rata. Visoki predstavnici Anglikanske crkve su posetili Jugoslaviju i patrijarha Gavrila 1939. i 1940. Tih prvih meseci rata ove posete su imale poseban politički značaj i bile su deo pojačanog britanskog angažovanja na evropskom Jugoistoku.⁴⁵ Jačanje tih veza i uloga vladike Nikolaja bili su jedan od razloga zbog kojih u antisemitskim pronemačkim krugovima, čije stavove je izražavao list *Novi Balkan*, nije bilo simpatija ni za njega ni za njegove ideje o uređenju društva.⁴⁶

Vladika Nikolaj je u jevrejskoj zajednici doživljavao pre svega kao istaknuta i uticajna javna ličnost i patriota. Ako izuzmemo polemiku sa vrhovnim rabinom Alkalajem 1928, predstavnici jevrejske zajednice kod njega nisu ni uočavali ni javno osuđivali neki oblik antisemitizma. U pomenutom članku u *Židovu* decembra 1939. naglašene su brojne vrline vladike Nikolaja, a slično povoljno mišljenje o njemu imali su i neki drugi istaknuti Jevreji. Za Paulinu Lebl-Albala vladika Nikolaj je bio jedan od nekoliko naših najvećih govornika. U vreme Drugog svetskog rata ona je zabeležila da je pred rat vladika uspevao da „pokrene, ojača i kristališe osećanja“. Jedan od najistaknutijih jevrejskih javnih delatnika dr David Albala je uoči martovskih događaja 1941. o vladici Nikolaju ostavio zapis da je on jedan od vatrenih govornika koji je raspaljivao masu na „viteška dela“.⁴⁷

⁴² Mihailo Konstantinović, *Politika sporazuma. Dnevničke beleške 1939–1941. London-ske beleške 1944–1945*, Novi Sad 1998, 195–200.

⁴³ М. Хепел, *Цорџ Бел и Николај Велимировић*, 27–42.

⁴⁴ Милош Ковић, *Дизраели и Источно питање*, Београд 2007, 204–205.

⁴⁵ Том прilikом одржана је Православно-англиканска богословска конференција у Београду. – „Посета претставника Англиканске Цркве Српској Патријаршији“, *Гласник, Службени лист Српске православне цркве*, бр. 11, Београд 1. јун/19. мај 1940, 415–422.

⁴⁶ *Др. Николај предлаже државно уређење у духу црквеном*, Нови Балкан, бр. 47, 16. март 1941, 2.

⁴⁷ Јеврејски историјски музеј (ЈИМ), Заоставштина др Давида Албале (ЗДА), Паулина Албала, Биографија др Давида Албале (написана 1942/1943. у САД); исто, Давид Албала, *Мој дневник*, св. 5, 39, Уторак, 11. март (1941).

Patrijarh Gavriilo, naslednik patrijarha Varnave, isticao se kao dosledan borac protiv totalitarnih ideologija i politika koje se na njima zasnivaju. Za razliku od svoga prethodnika, on nikada nije optuživao Jevreje za boljševičku revoluciju; u njegovim javnim nastupima nije mogao da se uoči ni tradicionalni ni moderni antisemitizam. Od dolaska na patrijaršijski presto 22. februara 1938. održavao je srdačne odnose sa jevrejskom zajednicom. Povodom izbora i ustoličenja za patrijarha srpskog Savez jevrejskih opština uputio mu je pozdrav na koji je Gavriilo odgovorio svojeručno potpisanim pismom.⁴⁸ Krajem 1938. godine vrhovni rabin Isak Alkalaj posetio je patrijarha koji je tom prilikom „pokazao veliko interesovanje za prilike u jevrejskoj verskoj zajednici naše zemlje“.⁴⁹

Posle smrti patrijarha Varnave i dolaska Gavriila (Dožića) na patrijaršijski tron, u *Glasniku* su sve ređi bili napisi u kojima su korišćeni antisemitski, pre svega antikomunistički stereotipi. Ponekad su prenošeni i antisemitski napisi iz domaće rimokatoličke štampe.⁵⁰ U listu su narednih godina mogli da se pročitaju dobri informativni prikazi prilika u Palestini. Objavljivane su i vesti iz kojih se moglo zaključiti da se u nekim zemljama progone Jevreji, kao i da je radi zaštite Jevreja Anglikanska crkva organizovala savez protiv antisemitizma.⁵¹ O Talmudu se raspravljalo kao o verodostojnom izvoru za istoriju hrišćanstva.⁵²

Svoj stav prema prilikama u svetu patrijarh Gavriilo je jasno izrazio prilikom posete Šumadiji sredinom juna 1939. Ponoivši tradicionalnu optužbu Izraeljaca da su „osudili i raspeli Bogočoveka o Spasitelja na Golgoti“ i time „žalosno zapečatili svoju nekada slavnu istoriju“, patrijarh je istakao da se istorija ponavlja. „Na površinu današnjice izbijaju razni fantaste i zanesenjaci, pametari i ideolozi, u ulozi novih apostola čovečanstva, koji sa svojim novim teorijama i religijama teže da sruše dvadesetvekovnu zgradu hrišćanske svetlosti i duhovne sile. (...) U pojavi ovakvih doktrina i ideologija nalazi se izvor i uzrok onih društvenih tereta i duhovnog rasula pod kojim današnji svet pati i strepi sa strahom od sutrašnjice.“⁵³

Za jevrejsku zajednicu veliku moralnu podršku značila je poseta patrijarha Gavriila sinagogi u Vukovaru 19. novembra 1939, nedugo posle nemačke invazije na Poljsku. Posle osvećenja zvona za pravoslavnu crkvu i posete franjevačkom samostanu, patrijarh je posetio sinagogu gde su ga dočekali svi Jevreji na čelu sa rabinom i predsednikom Jevrejske opštine. Rabin dr Šer je zahvalio patri-

⁴⁸ ИИМ, рег. бр. 5857, Записник 25. седнице Извршног одбора СЈВО, 21. март 1938.

⁴⁹ *Poseta Vrhovnog rabina Nj. Sv. Patrijarhu Gavrilu, Židov,* br. 1, 6. januar 1939, 8.

⁵⁰ *Vesti sa svih strana. Из Немачке,* Гласник, бр. 25–26, 22. децембар 1937/4. јануар 1938, 784; *Из црквене штампе. Покретне силе,* бр. 3, 5 (18) фебруар 1939, 67.

⁵¹ *Из свете земље. Један од узрока мржње Арапа према Јеврејима,* Гласник, бр. 3, 5 (18) фебруар 1939, 66; *Из Енглеске. Молитва за Јевреје, исто; Из Енглеске. Заштита Јевреја,* Гласник, бр. 8, 9 (22) април 1939, 208.

⁵² *Талмуд о Господу Исусу Христу,* Гласник, бр. 6, 15 (2) марта 1940, 6. Овде је пренет део чланка др Д. Марића „Господ Исус Христос као историјска личност“ објављен у *Хришћанском Делу.*

⁵³ *Гласник,* бр. 12–13, 4(17) јун 1939, 310–313.

jarhu na poseti, a zatim je izneo patnje Jevreja zbog vernosti veri otaca i zahvalio Bogu „što živimo u ovoj plemenitoj zemlji u kojoj može vera u večnoga da slobodno širi svoju nauku“. U svom odgovoru, patrijarh je naglasio da ga „jako tišti što u izvesnim zemljama“ Jevreji pate i progonjeni su zbog odanosti svojoj veri. Istakao je tolerantnost SPC kojoj su sila i verska proganjanja ostali strani, kao i da za Srbe nikada nije postojala razlika u odnosu na njihove Jevreje. To je ilustrovaio i sopstvenim iskustvom iz internacije u austrougarskom logoru tokom Prvog svetskog rata. Ponovo je istakao princip jednakosti svih koji vrše dužnost prema otadžbini. Patrijarh je na kraju naglasio da se proganjaju ne samo Jevreji nego i drugi narodi, „i ne preostaje ništa drugo, no da uputimo svoju molitvu svevišnjem da se smiluje ovom nesretnom svetu“.⁵⁴

Prema izveštaju u *Politici*, patrijarh se zahvalio na dobrodošlici i zatim obišao sinagogu. Široka javnost, međutim, nije upoznata sa njegovim rečima podrške Jevrejima jer su u zvaničnom izveštaju, koji je prenela *Politika*, citirane reči vukovarskog rabina dr Šera, ali ne i odgovor patrijarha na pozdrav predsednika Jevrejske opštine Hinka Štajnera. Cenzurisani izveštaj o patrijarhovoj poseti Vukovaru objavio je i zvanični organ Patrijaršije *Glasnik*, a na njega se u prvom izveštaju o poseti pozivao i centralni jevrejski list u zemlji, zagrebački *Židov*. Redakcija *Vesnika Jevrejske sefardske veroispovedne opštine* uspeła je da pribavi i objavi potpun izveštaj o poseti, koji je zatim objavio i *Židov*. Kako su ova jevrejska glasila bila malo čitana među nejevrejima, odjek patrijarhových reči upućenih Jevrejima bio je manji nego što je mogao da bude.⁵⁵

Prilikom posete Sarajevu septembra 1940. patrijarha Gavrila je primio delegacije obe sarajevske jevrejske opštine, sefardske i aškenaske. Tim povodom, jevrejska štampa u Sarajevu i Beogradu je prenela patrijarhovu izjavu „da srpsko-pravoslavna crkva, sledeći konsekventno principe pravoslavne vere, ne poznaje razlike među ljudima, jer su svi ljudi pred Bogom jednaki“. Patrijarh je tada naglasio i da mu je „drago što i sarajevski Jevreji učestvuju u crkvenoj svečanosti osvećenja pravoslavnog hrama u Novom Sarajevu“.⁵⁶ Poseta Sarajevu bila je prilika da patrijarh osudi ratna razaranja i one koji su do njih doveli. Uzrok današnjeg strahovitog stanja „u kome se najsvirepijim zločinima guši i ruši život ljudi i čitavih naroda“ leži u „vaskrsu razornih ideologija i mračnih doktrina, koje se kaleme i kopiraju iz starog neznabožackog sveta pod firmom tekovina nekakvog novog poretka u životu ljudskom na zemlji“. Posle ovih reči koje su bile implicit-

⁵⁴ *Iz štampe*, *Židov*, br. 48, 24. novembar 1939, 6. Овде је пренет извод чланка из *Политике* од 20. новембра 1939 „Свечано дочекан у Вуковару Њ. Св. Патријарх је осветио нова звона православне цркве, а затим је посетио фрањевачки манастир и јеврејску синагогу“.

⁵⁵ *Гласник Српске православне патријаршије*, бр. 26–27, 1. децембар / 20. новембар 1939, 631–642.

⁵⁶ *Делегација Сефардске и Ашкенаске општине код Њ. Св. Патријарха поводом освећења православног храма у Новом Сарајеву*, *Весник Јеврејске сефардске veroispovedne општине*, бр. 22, 1. октобар 1940.

na osuda nacizma i „novog poretka“, sledila je eksplicitna osuda savremenog komunizma. Patrijarh je istakao da srpski narod ima „veliku hrišćansku dušu i plemenito bratsko srce, iz koga svagda izvire topla ljubav i iskrena tolerancija prema svima, bez razlike, sugrađanima ove naše zajedničke zemlje.“⁵⁷

Na osvećenju spomen crkve kralja Petra posvećene knezu Lazaru u Priboju na Limu 15. septembra 1940. patrijarh Gavriilo je u besedi oštro osudio „grobare hrišćanske Evrope“. „Hoće da i naš narod dele na staleže, da stavljaju klase i profesije jedne iznad drugih, što u suštini znači, jedne protiv drugih!“ Odbacio je „kopiranje tuđeg duha i tuđih tradicija u duhovnom životu Srpskoga naroda“.⁵⁸ Ovu osudu ekstremnih ideologija preneo je i zagrebački *Židov*. Istom prilikom pročitana je i poslanica vladike žičkog Nikolaja čiji delovi su takođe objavljeni u *Židovu*. I u ovim, kako se isticalo, nadahnutim rečima osuđivane su ekstremne ideologije i afirmisano hrišćansko načelo, koje Srbi gaje, da se svi, uz ostale i Jevreji, nazovu braćom.⁵⁹

Uoči donošenja antijevrejskih uredbi u jevrejskoj javnosti su isticani primeri istupanja najviših crkvenih velikodostojnika kao vid podrške Jevrejima. U *Židovu* su krajem septembra 1940. pomenuta istupanja nadbiskupa Stepinca, patrijarha Gavrila i episkopa Nikolaja u kojima su se oni zalagali za jednakost i slobodu svih ljudi, za ljubav, međusobnu slogu i bratstvo.⁶⁰ Pri tome nije pomenuto nijedno konkretno istupanje ova tri velikodostojnika, ali je u slučaju patrijarha Gavrila i vladike Nikolaja bilo jasno o kojim istupanjima je reč. Ovo je moglo da deluje i kao upozorenje vlastima da bi donošenje mera kojima se narušava ravnopravnost Jevreja bilo suprotno temeljnim vrednostima za koje se zalažu dve najveće verske zajednice u Jugoslaviji. To, međutim, nije uticalo na stav vlade koja je ubrzo donela antijevrejske uredbе, ali se pokazalo da se stavovi SPC i Rimokatoličke crkve prema njima suprotni.

Tokom leta i jeseni 1940. u jugoslovenskoj javnosti antisemitska kampanja približavala se vrhuncu. Njen smisao je postao očigledan kada su 5. oktobra 1940. donete dve vladine antijevrejske uredbе sa zakonskom snagom.⁶¹ U uslovima stroge cenzure bili je jasno da je medijska kampanja dirigovana. Ove istupe patrijarha Gavrila i vladike Nikolaja stoga treba shvatiti ne samo kao kritiku obe ekstremne ideologije, nego i vladinog približavanja osovinskim zemljama i prihvatanja nekih elemenata njihove ideologije. Činjenica da su vesti o tome prenete u glavnom jevrejskom glasili u zemlji ukazuje da su istupi i reči najviših velikodostojnika SPC tako i shvatane u jevrejskoj javnosti.

⁵⁷ *Његова светост Патријарх Српски Г. Гаврило у посети Сарајеву*, Гласник, бр. 19–20, 15 (2) октобар 1940, 703–733.

⁵⁸ *Његова Светост Патријарх Српски Господин Гаврило на освећењу новоподигнуте цркве у Прибоју на Лиму*, Гласник, бр. 22, 15 (2) новембра 1940, 795–805.

⁵⁹ *Besjede slugu Božjih*, *Židov*, br. 38, 20. septembar 1940, 7.

⁶⁰ *Ne ćemo da budemo difamirani*, *Židov*, br. 39, 27. septembar 1940, 3.

⁶¹ Уредбе су објављене и у Гласнику, *Службеном листу Српске православне цркве* (бр. 22, 15/2 новембар 1940, 815) у рубрици Преглед државног законодавства.

I neki drugi srpski crkveni velikodostojnici izražavali su podršku jevrejskoj zajednici u tim teškim danima, o čemu je jevrejska štampa redovno izveštavala. Episkop braničevski Venijamin u pashalnoj čestici marta 1939. poželeo je vrhovnom rabinu Alkalaju da Svevišnji i sada povede njegov narod „kroz patnje i teška iskušenja koja proživljuje“.⁶² Jevrejska štampa zabeležila je dirljiv govor prote Svetozara Radovanovića na sahrani Marka Štajnera, koji je bio ne samo pobožni Jevrej nego i veliki dobrotvor pravoslavnog hrama Aleksandra Nevskog u Beogradu.⁶³ Svoju solidarnost sa Jevrejima koji su izloženi progonima „u pojedinim zemljama“ istakao je i episkop zletovsko-strumičke eparhije Vikentije prilikom svečanog ustoličenja februara 1940. u Štipu. To je bila prilika da novi episkop istakne prijateljstvo sa Jevrejima i obeća rad na temelju tesne saradnje i bratstva između pravoslavne i jevrejske zajednice.⁶⁴

Donošenje vladinih antijevrejskih uredbi početkom oktobra 1940. nije izazvalo javne reakcije verskih zajednica u Jugoslaviji. Međutim, reagovanja njihovih najviših predstavnika bila su sasvim različita. Uredba o zabrani Jevrejima da se bave trgovinom hranom prijatno je iznenadila zagrebačkog nadbiskupa Stepinca. Kao ni strani diplomati u zemlji, ni on nije vezivao donošenje ove uredbe za promenu vladine politike. Smatrao je da je uredba doneta pod pritiskom Nemačke i Italije.⁶⁵ S druge strane, pojedini srpski arhijereji pokušali su da ublaže dejstvo ovih uredbi. Episkop bački Irinej uputio je molbu Medicinskom fakultetu u Beogradu da se na prvu godinu studija upiše Tibor Kiš, sin glavnog rabina Jevrejske veroispovedne opštine u Novom Sadu dr Hinka Kiša. Na osnovu ove molbe i drugih dokaza da je rabin Kiš zaslužan za otadžbinu, njegov sin se upisao na Medicinski fakultet.⁶⁶

Javno angažovanje Srpske pravoslavne crkve na čelu sa patrijarhom Gavrilom, zatim episkopa žičkog Nikolaja i nekih drugih srpskih crkvenih velikodostojnika protiv pristupanja Jugoslavije Trojnom paktu moglo je samo da ohrabri jevrejsku zajednicu, i pored očigledno bezizlaznog položaja u kojem se Jugoslavija našla.⁶⁷ Takav stav će se izuzetno nepovoljno odraziti na položaj srpske Crkve posle osovinske agresije i komadanja zemlje aprila 1941, kao i na odnos okupatora prema njenom sveštenstvu, među ostalima i prema patrijarhu Gavrilu i episkopu Nikolaju.

⁶² *Židov*, br. 18, 5. maj 1939, 9.

⁶³ *Smrt Marka Steinerja*, *Židov*, br. 52, 20. decembar 1940, 7; *У овој земљи тражи се само једно: буди човек*, Гласник Јеврејске ашкенаске вероисповедне општине, бр. 1, Београд 15. јануар 1941, 12.

⁶⁴ *Štip*, *Židov*, br. 9, 1. mart 1940, 8.

⁶⁵ *Dnevnik Alojzija Stepinca*, 5. X 1940, Danas, Zagreb, 3. VII 1990, 64.

⁶⁶ Arhiv Srbije, fond Ministarstvo prosvete i vera (oznaka fonda: G-3), Glavni prosvetni savet, f-2, 19/1941, Spisak lica jevrejskog porekla, koja mole upis na Univerzitet u Beogradu; a) Medicinski fakultet.

⁶⁷ R. Radić, *Verom protiv vere*, 37–40.

Milan Koljanin

SERBIAN ORTHODOX CHURCH AND THE JEWISH QUESTION

Summary

The relation of Serbian Orthodox Church to the Jewish question is traced through the attitudes and actions of its most influential representatives. The main concept of the bishop Nikolaj Velimirović was a renewal of the Serbdom and Christianity at large. The frightful impact of the Bolshevik revolution was the main cause of his strengthening anti-Semitism, spread as well with other clerics of the Orthodox Church. These attitudes were strongly expressed in the course of 1930s. Alongside with internationalism, bishop Nikolaj criticized imperialism and chauvinism. In the second half of 30s he was criticizing both communism and fascism, and was publicly speaking in favor of the Jews during their persecution. Such position had an impact in the Jewish community, whose influential members held his public action in great esteem. Patriarch Gavrilo was a consequent enemy of totalitarian ideologies. His public display of sympathy for the persecuted Jewish people was particularly noted in the Jewish audience. The engagement of the Serbian Orthodox Church against the accession of Yugoslavia to the Tripartite Alliance was an encouragement to the Jewish community on the eve of its destruction.